

P. I. Сірко, В. І. Слободяник

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272> – P. I. Сірко

<https://orcid.org/0000-0001-6533-3453> – В. І. Слободяник

r.sirko@i.ua

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АРХЕТИПІЧНИХ ЧОЛОВІЧИХ ОБРАЗІВ

Стаття присвячена психологічному аналізу чоловічих архетипічних образів. Виявлено, що у сучасній культурі різних народів світу існують чоловічі архетипічні образи, які мають схожість у своїх психологічних характеристиках: велетень-людоджер (Західна Європа); троль (Північна Європа); чаклун (Центральна та Східна Європа); дракон (Азія); змії (Україна, Східна Європа); Кошій Безсмертний (росія); чорт (Європа) та дідько (Україна) тощо. В основі цих фольклорних образів стоять історичні персонажі мага, волхва, жерця, тобто служителів дохристиянських релігійних культів, які володіли надзвичайними здібностями, магічною силою, особливими знаннями.

Встановлено, що чаклун, чародій, чарівник, відьмак, віщун, відун, характерник, мольфар, знахар, ворожбит, голдовник, колдун, волхв, жрець, маг, чудесник, шаман – ці всі слова мають подібне семантичне значення: займатися магією, тобто творити чари та дива, ворожити, лікувати та пророкувати майбутнє, при цьому вищезазначені функції в своїй основі доволі часто не мали негативного змісту.

Культурологічний аналіз дає підстави стверджувати про спільні риси на символічному архетипічному рівні. Всі вони володіють «магічною силою», яка дає їм можливість використовувати свої надприродні здібності як на добро, так і на злі справи. Вони володіють скарбами, які відвоює головний герой, це боротьба за владу з сильним дорослим, своєрідна сепарація. Майже всі антигерої викрадають та тримають у полоні молодих дівчат чи жінок, а герой, який хоче одружитися, має спасти наречену та пройти символічне випробування.

Ключові слова: архетип, ініціація, сепарація, чаклун, мольфар, характерник.

R. I. Sirko, V. I. Slobodanyk

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ARCHETYPICAL MALE IMAGES

The article is devoted to the psychological analysis of male archetypal images. It was found that in the modern culture of various peoples of the world there are male archetypal images that have similarities in their psychological characteristics: man-eating giant (Western Europe); troll (Northern Europe); sorcerer (Central and Eastern Europe); dragon (Asia); snakes (Ukraine, Eastern Europe); Koshchi Bessmertny (Russia); devil (Europe) and grandfather (Ukraine), etc. These folklore images are based on the historical characters of magicians, magicians, priests, that is, ministers of pre-Christian religious cults who possessed extraordinary abilities, magical power, and special knowledge.

It has been established that sorcerer, priest, magician, miracle worker, shaman - all these words have a similar semantic meaning: to practice magic, that is, to create charms and miracles, divination, healing and predicting the future, while the above-mentioned functions in their basis quite often did not have a negative meaning.

Cultural analysis provides grounds for asserting common features at the symbolic archetypal level. All of them have a "magical power" that gives them the ability to use their supernatural abilities for both good and evil. They own the treasures that the main character recovers, this is a power struggle with a strong adult, a kind of separation. Almost all anti-heroes kidnap and hold captive young girls or women, and the hero who wants to get married has to rescue the bride and pass a symbolic test.

Key words: archetype, initiation, separation, sorcerer, molfar, characteristic.

Постановка проблеми. У сучасній культурі різних народів світу існують чоловічі архетипічні образи, які мають схожість у своїх психологічних характеристиках: велетень-людоджер (Західна Європа); троль (Північна Європа); чаклун (Центральна та Східна Європа); дракон (Азія);

змії (Україна, Східна Європа); Кошій Безсмертний (Росія); чорт (Європа), злий дід (Україна), тощо. В основі цих фольклорних образів стоять історичні персонажі мага, волхва, жерця, тобто служителів дохристиянських релігійних культів, які володіли надзвичайними

здібностями, магічною силою, особливими знаннями. Етимологічний та лексичний аналіз демонічних чоловічих архетипічних образів показав амбівалентне трактування: з одного боку – це мудрий жрець, що відає та володіє потаємними знаннями, має надприродні здібності, лікує, вміє передбачити майбутнє; з другого боку – це злий чаклун, що приносить біди, ворог, вміє наврочити та зачаклувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі тема архетипічного образу чаклуна ґрунтовно вивчається представниками різних наук. Так, філологи вивчають образ відьми та відьмака в українській демонології та літературі (В.Кмет); культурологи досліджують культурну ініціацію (Т.Гундорова), етнокультурні стереотипи (О.Белова), народні вірування (П.Іванов); фольклористи визначають міфопоетичні основи народного календаря (Т.Агапкина), народну демонологію та міфоритуальну традицію у слов'ян (Л.Віноградова), міфи у генезі художнього мислення (І.Зварич); філософи розробляють проблематику трансформації архетипів (Н. Лебединцева) та його міфопоетичного відтворення (О.Колесник); психологи ж акцентують увагу на трансформації героя (Дж.Кемпбелл), психологічних аспектах української етнокультурної моделі (В.Куєвда).

Мета статті (постановка завдання). З метою психологічної інтерпретації чоловічих архетипічних образів необхідно провести культурологічний аналіз, дослідити схожість та відмінність у міфології та фольклорі народів світу, розглянути вплив цих образів на психіку та поведінку людини.

Виклад основного матеріалу. У фольклорі чаклун часто постає як негативний персонаж, при цьому в Україні та Білорусії заняття чарівництвом приписують як відьмі, так і відьмаку, а їхні функції взаємозамінні. У Західній Європі образ чаклуна розвинутий слабше, функції чаклування більш притаманні відьмі, а чарівник виступає як чорнокнижник, який володіє потаємними знаннями. На півночі росії культ відьми слабкий, тому ці функції переходять до чарівника-шамана.

Які ж функції приписують чаклунам? Досить часто ці антигерої виступають як атрибути темного боку Різдвяних свят, ними лякають дітей за непослух. Так, у Західній Європі розповсюджений культ Святого Миколи Чудотворця, який є покровителем сиріт, зображується в одязі священника з митрою на голові. Наприклад, в Австрії свято Святого Миколая, який нагороджує чемних дітей, святкують 6 грудня, а напередодні 5 грудня проводиться Ніч Крампуса або

Krampusnacht, де з'являється легендарний волохатий демон Крампус. Він має вигляд волохатої істоти з копитами та рогами козла, з довгим загостреним язиком та іклами. Святий Миколай приходить лише до чемних дітей, а до нечемних навідується Крампус та дарує вугілля і березові різочки.

У Сполучених Штатах Америки та англomовній Канаді відомий Санта Клаус (скорочено від імені Ніколас) – різдвяний дід, прообразом якого є Микола Чудотворець. Згідно з легендою, Санта Клаус кинув гаманець в камінну трубу, а він упав у шкарпетку, яку поставили сушити, саме тому і виникла традиція залишати різдвяні шкарпетки для подарунків на каміні. Санта Клаус живе на Північному полюсі, їздить на санях з оленями, та веде спеціальну книгу, куди записує всі вчинки дітей як хороші, так і погані.

В Фінляндії відомий різдвяний дід Йоулупуккі, що з фінського переводиться як «різдвяний козел», оскільки там існує традиція перевдягання в маску та костюм козла, так званий «обхід з козлом», коли ряджені обходять домівки та нагороджують чемних дітей, а лякають нечемних. Йоулупуккі носить високий конічний капелюх, довге волосся та червоний одяг. Його оточують гноми в капелюхах і накидках, оброблених білим хутром, які вивчають як ведуть себе діти весь рік, розбирають різдвяні листи та запаковують подарунки. У Йоулупуккі є дружина Муорі, стара господиня, що є уособленням зими. За повір'ям, Йоулупуккі живе в Лапландії на горі Корватунтурі. Відомо також, що в Швеції згорблений дід із гачкуватим носом Юлтомтен та карлик Юленіссе залишають подарунки на підвіконні.

У франкомовних країнах та Франції є Пер-Ноель, різдвяний фольклорний персонаж, який дослівно перекладається як «Батько-Різдво». Пер-Ноель приходить до дітей разом з Шаландом – дідуганом із бородою та кошиком. Чемним діткам Пер-Ноель дарує подарунки, а для нечемних у Шаланда є різочки. Традиційна пісенька, яку співають діти: «До нас прийшов Шаланд у гострій шапці, із солом'яною бородою. Тепер у нас вдосталь горіхів і смачних булочок до Нового року!»

В Італії на Різдво до малечі приходить Баббо Натале (Різдвяний Дід), а на Богоявлення (6 січня) – чарівниця Бефана. Баббо Натале їздить на санях, та входить у дім через димохід, де, за повір'ям, для нього залишають солодощі та молоко, а він дарує дітям подарунки.

У Чехії в ніч з 5 на 6 грудня до дітей приходить Дід Мікулаш в довгому кожусі, шапці та кошиком за плечима. Його супроводжують ангел у білосніжному одязі та кудлате чортеня. Дід Мікулаш у різдвяну шкарпетку кладе фрукти та солодощі або картоплину чи вугілля.

У Греції, Сербії, Болгарії дітей лякають каліканцарі – маленькі ельфи з чорним хутром і рогами, які живуть під землею та виходять у світ на різдвяні свята, де роблять усілякі капості: крадуть солодоші, псують продукти тощо. Вони бояться святої води, числа «три», денного світла, люблять святкове печиво (тіганіти) та млинці.

Аналоги є в інших країнах світу: в Азейбарджані – Шахта́ Бабá (дослівно – Дід Мороз), у Вірменії – Дзмер папі (Дід Зима), у Болгарії – Дядо Коледа (Дід Коляда), в Англії – Father Christmas (Батько Різдва), у Данії – Julemanden (Різдяний чоловік), в Литві – Kalėdų senelis (Каледу сяняліс – Різдяний дідусь), у Польщі – Święty Mikołaj (Святий Миколай), у Румунії та Молдавії – Moș Crăciun (Мош Кречун – Святий Миколай), у Сербії, Чорногорії – Deda Mraz (Дід Мороз), в Узбекистані – Qor bobo (Корбобо – Сніговий Дід).

В українців є також образ Морозу, який, згідно з повір'ям, описується як багатий пан, що їде в возі та зустрічає змерзлу бабу, яку він питає: «Мороз, бабусю?». Вона відповідає: «Мороз, пане, Боже його помнож», і саме ця відповідь йому сподобалась, а інша жінка почала його проклинати, за що Мороз остаточно заморозив її [2].

В Україні традицією є вертепи, символічні вуличні народні театри, які збираються на Святвечір 6 січня напередодні Різдва, ходять від хати до хати та показують виставу, яка стосується народження Ісуса Христа. Цікавими є герої вертепної драми: діва Марія, до якої приходять три царі; цар Ірод – головний негативний персонаж; ангели, які одягнені у білі плаття, що передвіщають народження Христа; смерть – велика і мовчазна персона з косою; чорт – комічна істота, яка забирає душу Ірода в пекло; жид або циган – дотепний та хитрий герой, що намагається виманити у публіки більше грошей.

Ще одним цікавим українським святом є свято Меланки, яке святкується 13 січня на День Преподобної Меланії, який у народі називають Щедрий вечір. Витоки свято йдуть від дохристиянських часів: згідно з легендою, у богині Лади була донька Меланка, князь Місяць викрав її та сховав у підземному царстві, а богатирю Василю вдалося її визволити. Саме тому донедавна 14 січня, а з 2024 р. – 1 січня святкують Василя. За традицією у щедрий вечір дівчата та хлопці збираються гуртом та щедрують, як кажуть, «водять Меланку» – перевдягаються у образи Меланки (дівчини зі стрічками та намистом), Василя (хлопця у жупані), дружок, кози, ведмедя, цигана, чорта. З цією виставою вони ходять по хатах, уранці палять снопи соломи, так звані Дідухи, а хлопці ходять засівати, вітаючи господарів з Новим роком.

Розглянемо зовнішній вигляд чоловічих архетипічних образів антигероя.

Зовнішній вигляд чаклуна у більшості казок зображується як старого діда з довгою бородою або ж довгим носом: «сидить дідок, борода до пояса» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»), «чоловік з довгою бородою» (українська – «Гуцул, чорнокнижник і цісар»), «дідок маленький, а борода на сажень волочиться» (українська – Котигорошко); «старий сивий чоловік з довгою бородою» («Семеро господарів дому»); «Ніс у старого був довгий-довгий, а на голові одягнена дивна шапочка» (шведська казка «Замухришка»). Інколи чарівника зображують як похмурого чоловіка – «їде вершник на чорному коні» (норвезька – «Вітробородий») або як франтика – «випещений пан у чорному суконному сюртуку зі срібними гудзиками» (фінська – «Здібний учень»), «високий пан у чорній оксамитовій одежі» (литовська – «Чаклун»).

У данській казці «Донька чаклуна» дається опис житла чаклуна: «Дивне те житло приховано було біля озера, в горі посеред дрімучого бору. Навколо ні живої душі, тиша та безлюддя. Люди та звірі, птахи та риби в ті краї носа не показували». У норвезькій казці «Вітробородий» чаклун розповідає про себе: «живу на півночі й на півдні, на заході й на сході, а звать мене Вітробородий». В українській казці «Бідний чоловік та його сини» замальовується житло упиря-чародія: «страшний чорний замок, оточений такою ж чорною стіною». В литовській казці «Чаклун» описується так: «коли стемніло, на горі наче виріс великий чорний палац і червоні вогні у вікнах загорілися... Кругом виють сови та кричать сичі, щось хрипко сміється, щось стогне. А вгорі літають кажани, ще й крильми їх зачіпають».

Уявлення людей про смерть та силу чаклуна специфічні, смерть вони відокремлюють від тіла. Так, у данській казці «Донька колдуна» серце чаклуна знаходилося у риб'ячому животі, а у казці «Вітробородий» сила знаходиться у бороді або волоссі.

У багатьох казках згадуються чарівні книжки з таємними знаннями, якими володіють чаклуни: «цар Чорнокнижник. Не було такої книжки, аби він не прочитав, не було такого, аби він не знав» (словацька – «Чарівний ліхтарик»); «до чаклуна, який мав чарівні книги» (чеська – «Чаклун»); «це була справжня чаклунська й чортівська майстерня. На столі лежала чорна книга – на чорних аркушах біліли літери» (фінська – «Здібний учень»). Ще однією ознакою чаклунів є охорона скарбів: «у тій світлиці безліч золота і срібла розсипано» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»)

Важливим вмінням чаклунів є здатність перетворюватися у інші істоти – «навчився

обертатися в коня, вола, корову, собаку і яструба, – одним словом, у будь-яку тварину і птицю» (чеська – «Колдун»); вміння літати – «чаклун розіслав свій плащ, поклав на нього мішечок, сів сам, піднявся в повітря і полетів» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»), провидські здібності (литовська – «Чаклун»).

Міфологічні витоки чаклуна пов'язують з уявленнями про волхвів – язичницьких жерців у слов'ян. У дохристиянські часи волхви виконували роль провидців та лікарів, головним засобом магічної сили яких було слово. Так, у Київській Русі волхва називали ще «врачом», у фінській мові є слово «velho» – чародій, у болгарській мові «магьосник» – чарівник, маг. Проте з прийняттям християнства волхви брали участь у повстаннях проти князів: відомо, що Ярослав Мудрий придушив Суздальське повстання 1024 року, яке очолили волхви, що описано у «Повісті временних літ». Саме тому, на нашу думку, з часом волхвам-чарівникам у фольклорі почали приписувати негативний вплив на людей.

В українській культурі середньовіччя відомі свої чаклуни – козаки-характерники, або як їх ще називали – галдовники, химородники, про яких є багато згадок у легендах «Характерник Кравчина», «Характерник Хвесько», «Характерник Оврам з остова Білого», «Куля їх не брала», «Як запорожці ману напускали», «Сила Сіркової руки» [4]. У легенді «Богатирі» дається опис чаклунських здібностей характерників: «...із води могли сухими виходити. Коли треба вміли на людей і сон надсилати, й туман напускати, й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що у світі робиться» [4]. У сказанні «Палій і Мазепа» розповідається про екстрасенсорні навички: «Семен Палій був запорізький лицар, великий вояка та великий знаюка. На війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі, було, всю одягу йому проб'ють, а він хоч би що: стоїть, мовби то й не на нього! витягне з одягу кулю та й кине її геть від себе» [4].

Мали вони і знахарські вміння. Так, у переказі «Химородник Хвесько» описується здатність лікування людей: «Оце, було лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тільки пустить редька сік білий – чоловікові стане трудно; як стане сік чорніти – чоловік помирає. Він тоді робить так, що редька вбере в себе сік чорний, пустить білий – і чоловік оживе» [4].

Важливими персонажами у фольклорі народів світу є змії та дракон. З давньоруської мови «змій» значить дракон, змія, а слово «дракон» походить від французького «drac» – дух стихій, яке у свою чергу походить від латинського «draco» і грецького «δράκων» – велика змія, чудовисько. Постаті змія та дракона амбівалентні. Так, з однієї сторони, кобра в

Єгипті – це символ царської мудрості, у Стародавній Греції – символ цілительства та знань, у Китаї дракон – це символ імператора та повелителя вод. З другого боку, змії належать до так званих хтонічних чудовиськ, тобто чудовиськ потойбічного світу, що уособлюють агресивну силу зла: у Єгипті відомий переказ про те, як бог сонця Ра борювався зі змієм Апопом, щоб наступив день, оскільки змії уособлював темряву; у скандинавській міфології змії Йормунганд завдає шкоду людям і богам; у християнстві відомий змії-спокусник, який є уособленням Сатани. У слов'ян доволі часто дракона називають змієм (українські казки «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія», «Кирило Кожум'яка», «Іван Побиван», «Котигорошко», «Чорт-змій та запродані діти», билина «Добриня Микитич та Змій Горинич»), чудом-юдом (російська казка «Іван – селянський син і чудо-юдо»), смоком (з польськ., словац. smok – дракон) (білоруські казки «Покатигорошек», «Федір Набілкін та богатирі», польська «Легенда про Вавельського смока»), шарканем (з угар. – sarkany – дракон) (закарпатські казки «Таємниця скляної гори», «Казка про Долманьоша»).

Доволі часто змії живуть біля великих міст, де тероризують людей, викрадають молодих дівчат. Так, у казці «Кирило Кожум'яка» змії жив коло Києва і «щороку посилали йому дань: давали або молодого парубка, або дівчину»; у казці «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія» він «розсівся на Чернечій горі, на латорицькій воді людям на горе. Сім голів має, діток пожирає...». Одним з місць їхнього проживання бувають річки: в українській биліні «Добриня Микитич та Змій Горинич» змії живе на Пучай річці, яка «люта, сердита. З першої цівки вогонь січе, з другої цівки іскри сипляться, з третьої цівки валить дим стовпом»; у російській казці «Іван – селянський син і чудо-юдо» – на річці Смородинці, на калиновому мосту, де «по всьому берегу лежать мечі та луки поламані, кістки людські». Інколи змії живуть у багатих палацах: у білоруській казці «Покатигорошек» описується житло таким чином: «палац – з кісток людських збудований, черепами людськими критий...». А інколи – на височенних горах та у печерах: у китайській казці «Золота сопілка» – «у тій горі побачив кам'яну печеру, а біля входу до неї скрученого в клубок злого дракона. Обабіч його купами лежали людські кістки».

Зовнішній вигляд змія часто зображується з декількома головами: «Змій Горинич, страшний змії з трьома головами, з семи хвостами, з ніздрів полум'я пашить, з вух дим валить, мідні кігті на лапах блищать» (билина «Добриня Микитич та Змій Горинич»); «дракон, а з очей у нього вилітав вогонь, з носа клубками виривалася пара» (китайська казка «Золота сопілка»); «змій

сіркастий, жовтий, як гірчиця....аж міниться сімома пашеками, іскриться тілом та сімома хвостами» (українська «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія»); «вийшло чудо-юдо дванадцятиголове. Усі дванадцять голів свистять, вогнем пашать. Чуда-юдів кінь – з дванадцятьма крилами, шерсть у коня мідна, хвіст і грива залізні» (російська «Іван – селянський син і чудо-юдо»).

Змій уособлює всі стихії: вогонь, тому що здатний керувати вогнем та спалювати полум'ям; вода, оскільки він часто виступає охоронцем водоймищ та може плавати; повітря асоціюється з його умінням літати; земля – належить до плазунів. Доволі часто у казках він виступає у ролі охоронця живої та мертвої води. Часто змії володіють великими багатствами, вони є охоронцями скарбів – «добра у Смока і не злічити: і золото, і срібло, і хутра дорогоцінні», а також потаємними чаклунськими знаннями – «Взяв Смок свою чарівну книгу...» як описується у білоруській казці «Покатигорошек».

Окремо досліджують Вогняного Змія, його ще називають Перелєсник, Налітник, Літун, який у слов'янській міфології вважається злим духом, що набуває подоби померлих родичів, приваблює жінок та вселяє їм пристрасть. Так, у російській казці «Як Літуна ловили» описується вміння Літуна перетворюватися у померлого чоловіка: «Він занадився до однієї жінки, у якої чоловік незадовго перед цим помер. Влетить у трубу Вогненним Змієм, а в хаті перетвориться на чоловіка цієї жінки. І стала вона худнути і бліднути, наче їй хтось кров смочче». Його образ трактується як спотворений образ дракона та споріднюється з Жар-птахом зі східнослов'янських казок [3]. Однією з важливих характеристик змія є викрадання дівчат, з метою їх звабити та знищити. Архетипічний аспект змія, як вказує О.Потушняк, це символ сильних почуттів, демонічної маскулінності, руйнівного колективного підсвідомого, «що належить до світу таємного, ворожого людині, щось напівдemonічне, напівреальне» [5]. Важливим моментом є мотив боротьби героя зі змієм, як у міфі про Георгія Змієборця та у казці про Кирила Кожум'яку, що символізує перемогу добра над злом.

Цікавим є також і образ Вія, який зустрічається і в повісті М. Гоголя, і в деяких казках, як от казка «Казка про Івана Биковича» зі збірки М.Афанасьєва, де є такий опис: «Старий лежить на залізному ліжку, нічого не бачить: довгі вії і густі брови зовсім очі закривають. Богатирі підняли йому брови і вії вилами....». Потрібно зазначити, що і у Шолудивого Буняка з повір'їв Волині, і у подільського Солодивого Буню повіки теж піднімалися вилами, а погляд був вбивчий та

руйнівний. Дослідники наводять походження Вія від бога Велеса – бога худоби, торгівлі, чаклунства, ворожінь, господаря чортів та провідника померлих душ, при цьому давньоруський Велес близький за значенням до балтійського бога Велса, бога смерті та володаря потойбічного світу, при цьому душі померлих латиші називали «велі». Інші науковці образ Вія споріднюють зі слов'янським богом Волхом (Вовк, Вольга, Вогняний Вук (сербське) – бога-перевертня, полювання, чародійства та війни, сина Матері Землі та Вогняного Змія.

В українських казках часто фігурує злий Дід, який протистоїть головному герою. Так, в українській казці «Котигорошко» дається його опис: «аж там дідок маленький, а борода на сажень волочиться», який живе у такий великій ямі, що й дна не видно, тобто це дорога «аж на інший світ». Цей дід, як і Кошій, живе у палаці, викрадає дівчат і знищує людей. Як зазначають дослідники, міфологічні витоки діда – це і повелитель Року та часу, це і Змій – символ померлих предків, це і цар Гадюн з народних вірувань українців. В. Войтович наводить таке замовляння: «А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєний, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіан стоїть, а під тим Дубіаном гадина Яселуха лежить. Ти, гадина Яселуха, склич свій гад та вийми зуб до землі од жовтої кості, од білого тіла народженого, хрещеного раба Божого Івана» [1].

В Україні відомий символ Дідуха, ритуального різдвяного снопа, міфологема якого пов'язана з потойбічним світом. Дідух, який складається з сухої соломи, тобто «змертвілої» вже зрізаної пшениці, має зернятка у колоску, отже можливість нового життя – символізує безперервність круговірю «життя-смерть-життя». У Болгарії відомий ритуал спалення Бадняка – різдвяного дерева, який уособлює старий рік на противагу Божичу як новому року. Цікавим є те, що дерево потрібно зрізати так, щоб у нього була своєрідна «борода» – смуга кори та волокна. Образ Бадняка відповідає образу змія – охоронця зерен життя, а його знищення символізує поразку нижнього потойбічного світу та початок нового циклу життя.

Як зазначають дослідники міфологічні витоки злого Діда походять від давньослов'янського бога Велеса – володаря підземного світу, бога торгівлі та скотарства, покровителя худоби. За однією із версій етимологія слова походить від індоєвропейського кореня «wel» – «бачити».

Цікаво, що з іменем Велеса співзвучні назви казкових та билинних персонажів – велетнів, венедев, його образ після хрещення Русі ототожнювався як до образу Сатани, так і до образу святого Власія, свято якого на Україні відмічається 24 лютого. На Чернігівщині та Київщині є вислів «Власові морози» та приказка «Святий Влас збиває рік з зими!», що, на нашу думку, може свідчити про співвідношення образу Святого Власа та Діда Мороза.

Зміїна, низинна, потойбічна характеристика цього бога проявлялася у тому, що його храми ставилися у долинах та низинах на відміну від храмів інших богів. Дослідники вказують на те, що у міфах, билинах і казках Велес постає у подібні змія, де змії викрадає дружину героя, а герой виступає як збірний образ Перуна. Так, у билині «Олеша Попович та Тугарин Змій» у поведінці Тугарина Змія чітко прослідковується зверхність та властолубна поведінка – він з'їдає найкращу їжу: «по цілій хлібині за щоку метає, і цілу лебідущку раптом проковтнув» та залицяється до князевої жінки: «Княгиню він, собака, цілує в уста цукрові», тобто веде себе як повелитель.

Чорт або ж як його ще називають: біс, дідько, сатана, диявол, люцифер, лукавий, антипко – це персонаж стародавньої української міфології та демонології християнства. Зовнішній вигляд чорта: «пан в циліндрі, у фракку, в білих рукавичках, ось тільки з-під фракка хвіст у нього видніється» (польська – «До чого жабідність доводить»); «Очиська витріщені, голова скуйовджена, куценькі ріжки, увесь волохатий, чорний, ззаду довгий волохатий хвіст» (словацька «Швець і чорт»). Житло чортів описують як закинутий млин, печеру, цвинтар, дно прірви або закинуте місце в глибині лісу: «А був в тому селі млин, на якому ночами чорти борошно мололи, був то їх притулок» (польська – «До чого жабідність доводить»); «їхали довго лісами, а далі – між скелями, доки дорога не стала тунелем. У тому тунелі зупинилися. Там стояв величезний котел» (українська – «Жона над чорта»), «Оглядівся на дні прірви, а там великий палац, і в ньому повнісінько чортів» (білоруська «Чорт-злодій»), «Він іде, йде, зайшов на середину цвинтаря, до далекого затишного місця в корчах і почав опускати в глибоку яму» (українська – «Горда дівчина і чорт»).

Чорти, як і чаклуни, також вмійють літати: «Здоймився він у повітря і полетів просто в царські палати» (українська – «Баба, чорт і циган»), мають здібності до перевтілювання: «От прилітає до хати змії. А чорт той у змія перетворився» (українська – «Чорт-змій та запродані діти»); зваблюють дівчат «Перекинувся чорт парубком» (українська – «Горда дівчина і

чорт»); володіють скарбами: «Дідько сипав та й сипав, а гроші летіли в чобіт» (словацька «Швець і чорт»). Згідно з біблійською легендою, диявол, перетворившись у змія, спокусив Єву та намовив її спробувати заборонений плід.

Міфологічні витoki демонічних архетипічних героїв походять від слов'янського бога Пека, бога Пекла, біди, війни, який є сином володарів підземного світу Чорнобога та Мари. Цікавим є той факт, що в українській мові у словах «безпека» та «небезпечний» є спільний корінь –*пек-*, що є уособленням давньоукраїнського міфологічного божества Пека, який подібний до чорта, підступний, лихий та кровожерливий. З вищезазначеного виходить, що слово «безпека» складається з префікса *без-* та кореня *пек-*, тобто без Пека, та має на увазі відсутність негативної дії з боку цього персонажу. Саме звідси походить і слово «пекло», яке у білорусів називається «пекла», у поляків – «рієкло», у македонців – «пеколот», на відміну від російського «ад», яке походить від Аїда – давногрецького бога підземного світу та царства мертвих. Згідно з дохристиянськими віруваннями слов'ян, як зазначає В. Войтович у своїй праці «Міфи та легенди давньої України», бог зла Чорнобог та його дружина Мара народили Чорта, Пека та інших злих персонажів. За легендою чорт спочатку був один, але він попросив Білобога дати йому товаришів. Білобог дозволив йому вмочити пальця у живу воду, а той вмочив цілу руку та почав струсувати нею так, що утворилося тринадцять чортячих дружин, які почали бунтувати проти Білобога. Боги скинули чортів з Вирію і вони опинилися у важкодоступних місцях: болотяник у болоті, водяник у річці, лісовик у хащах лісу, польовик у полі. [1]. Згідно з переказами, Пек був дуже лихий та підступний, проте боявся бога Чура – охоронця домашнього вогнища та загишки, який зображався у вигляді вогню у печі. Як зазначає М.Слободянюк у своїй праці «Міфологічні образи весни в піснях і обрядах східних слов'ян», лише Чур міг зійти в пекло та забрати душі невинних людей. До речі звідси походить і фразеологізм «Чур тобі, Пек», що вживається для заборони торкатися чого-небудь, невдоволення, несхвалення чогось, а у випадку коли говорять «Чур мое», то це прохання вберегти від зла. Достовірних відомостей про те, як уявляли Пека немає, але письменник С.Плачинда у своїй праці «Міфи та легенди давньої України» описав його як «триголового, шестирукого, дев'ятиногого велетня». З розповсюдженням християнства на слов'янських землях бога Пека замінив чорт, Сатана, диявол, дідько [6].

Ще одним архетипічним інфернальним персонажем західноєвропейського фольклору є *велетень-людоджер*, який є прообразом Синьої

Бороди з казки Ш.Перро. Так, у кельтській міфології злих велетнів-людоджерів називають ограми, що в перекладі з французької мови «ogre» – значить людодід. Цікава одна з версій походження цього слова – від латинського «orcus», тобто пекло, оскільки ще одним іменем Плутона був бог Орк. Згідно інших джерел слово походить від староскандинавського «ygg» – жахливий або «володар смерті» – одного з титулів скандинавського бога Одіна.

Доволі часто зовні їх зображують високими на зріст, неохайними на вигляд, із бородою: «здоровенний велетень переступив прямо через паркан на город» (шотландська «Піриду»), «велетень із золотою бородою» (французька «Малюк-хитрун»), «Зайшов велетень – здоровезний, потворний. На поясі у нього висить здобич – троє прив'язаних за ноги телят» (англійська – «Джек та бобове стебло»). Інколи велетень виступає в образі чудовиська: у англійській казці «Джек підкорювач велетнів» описують велетня Блендербора, який мав «дві голови – одна маленька, друга – велика, одна стара, друга – молода. Вони вічно лаялися та сперечалися». «Велетень величезний, гора горою, чорний, як сажа. Волосся дибки. На лобі роги. Паща до вух, ікла стирчать. На руках пазурі, довгі, гострі – наче кинджали. Та ще й гарчить.» (індійська казка «Замориш»).

Житлом велетнів виступали замки, печери або пагорби: «жив на одній горі злий Велетень» (німецька – «Швець та велетень»), «величезний будинок з освітленими вікнами» (французька «Малюк-хитрун»), «у печері над самою дорогою» (англійська «Джек – підкорювач велетнів»).

Велетні володіють скарбами, доволі часто ці скарби бувають чарівними. Так, у французькій казці «Малюк-хитрун» велетень володіє мулом у золотих чоботах-скороходах; місяцем, що висвітлює все навколо себе на сорок лє; скрипкою зі срібними струнами, що заставляє сміятися та танцювати людей. У англійській казці «Джек та бобове стебло» – скриненю з червінцями, куркою, що несе золоті яйця, золотою арфою.

Для розповідей про велетнів характерний мотив дітей, що заблукали, попали до людоджера, де він їх намагається з'їсти: казка Ш.Перро «Хлопчик-мізинчик», французька «Малюк-хитрун», англійська «Джек та бобове стебло». Це співвідноситься з давньогрецьким міфом про Кроноса, який поїдав своїх дітей, оскільки, згідно з пророцтвом, один із дітей мав його знищити. Як вказує М. Турньє, це є архетип Тіні, тобто «сукупність низьких, примітивних несвідомих бажань і потягів людини, що конфліктує зі свідомістю», що на рівні

колективного підсвідомого є уособленням абсолютного Зла.

Прототипами велетнів у скандинавському фольклорі є *тролі*, потворні гіганти з великим носом, які намагаються заподіти людям зло. Так, у казці «Як Пічкур заклався з тролем, хто кого переїсть» згадується «велетенський троль». Слово «троль» походить від староскандинавського «troll» – чаклун, колдун, а норвежське слово «trollskap» – чари, чаклунство – має спільний корінь. Тролі мають також чаклунські здібності та викрадають дівчат: у казці «Пан Пер» є такі відомості: «Усе це багатство було раніше моє, – розповіла йому королева. – Але троль наслав на мене чари, і мені довелося жити кішкою в твоїх батьків». Тролі жили у прекрасних замках або підземних палацах: «побачили перед собою замок. Вони заїхали в мідну браму, потім у срібну, а тоді в золоту. Сам замок теж був срібним і блищав, аж очі сліпив» («Пан Пер»). Однією з особливостей тролів є те, що вони не можуть дивитися на сонце: вони або розпадаються, або перетворюються у скелі.

Висновки. Чоловічий збірний архетипічний образ антигероя умовно можна назвати «чаклуном», куди можливо віднести і чорнокнижника, і Коцю, і Змія, і дракона, і велетня-людоджера, і троля, і чорта, оскільки всі ці демонічні персонажі мають спільні риси.

По-перше, всі вони володіють «магічною силою», яка дає їм можливість використовувати свої надприродні здібності як на добрі, так і на злі справи. Вони мають надзвичайну силу, яку важко перемогти звичним способом; здатність перевтілюватися у іншу істоту; літати; провидіти майбутнє; зачаровувати; володіють безсмертям. На символічному архетипічному рівні це свідчить про надзвичайну силу, як фізичну, не дарма ж вони велетні, так і психічну, оскільки володіють паранормальними здібностями.

По-друге, в більшості випадків вони володіють скарбами, які відвойовує головний герой. Так, дракон охороняє дорогоцінності, «цар Коцю над златом чахне», чорнокнижник стереже магічні книги з потаємними знаннями, велетні часто є володарями чарівних предметів. На нашу думку, скарби – це символ заборонених чарівних знань, які головний герой отримує внаслідок навчання, хитрощів або боротьби з антигероєм. Так, один з так званих «бродячих» казкових сюжетів – це навчання героя у чорнокнижника – чеська народна казка «Чаклун», датська «Донька колдуна», українська «Гуцул, чорнокнижник та цар», норвежська «Вітробородий», фінська «Здібний учень». Проте потім учень вступає в боротьбу з супротивником, захоплює його скарби, користується здобутими знаннями, тобто це своєрідний обряд ініціації. На символічному рівні

це боротьба за владу з сильним дорослим, своєрідна сепарація від батька з метою зайняти його місце, стати «головою роду». І звичайно ж батько владу добровільно не віддає, що ми й спостерігаємо у багатьох міфах світу, як наприклад, Сатурн, який пожирає своїх дітей, тощо.

По-третє, майже всі антигерої викрадають та тримають у полоні молодих дівчат чи жінок. На нашу думку, якщо у відьми одна з основних функцій – це страшилки для малих дітей, щоб уберегти їх від зла, то у чаклуна – це символічна охоронна функція старійшини роду. Отже герой, який хоче одружитися, має врятувати наречену та пройти символічне випробування, вступити у двобій, не побоятися пожертвувати собою задля продовження свого роду, взяти на себе відповідальність.

Список літератури:

1. Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2005. 392 с.
2. Гринченко Б. Д. Изъ усть народа. Чернигов: Земская типографія, 1901. VIII, 488 с.
3. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. 263 с.
4. Савур-могила. Легенди і перекази Ниж

ньої Наддніпрянщини / Упоряд. В. А. Чабаненко. К.: Дніпро, 1990. 261 с.

5. Потушняк Ф. Гадъ въ народномъ вѣрованію. Литературна недѣля. 1941. Ч.11. (12 октябрю). С. 88–90.

6. Слов'янський язичницький пантеон. Темні боги. Пек. URL: <https://we.org.ua/kultura/mifologiya/slov-yanskyj-yazychnytskyj-panteon-temni-bogy-pek/>

References:

1. Voitovych V. Mify ta lehendy davnoi Ukrainy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 2005. 392 s.
2. Hrynchenko B. D. Izъ ustъ naroda. Chernyov: Zemskaia typohrafiia, 1901. VIII, 488 s.
3. Hnatiuk V. Narys ukrainskoi mifolohii. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 2000. 263 s.
4. Savur-mohyla. Lehendy i perekazy Nyzhnoi Naddiprianshchyny / Uporiad. V. A. Chabanenko. K.: Dnipro, 1990. 261 s.
5. Potushniak F. Hadъ въ narodnomъ vѣrovanіu. Lyteraturna nedѣlia. 1941. Ch.11. (12 oktiabria). S. 88–90.
6. Slovianskyi yazychnytskyi panteon. Temni bohy. Pek. URL: <https://we.org.ua/kultura/mifologiya/slov-yanskyj-yazychnytskyj-panteon-temni-bogy-pek/>

© Р. І. Сірко, В. І. Слободяник, 2023.

Оглядова.

Надійшла до редакції 30.11.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.